Tetkik 2 (Eylül 2022), 381-405 | *Araştırma Makalesi*

Muhammed b. Fadl el-Kemârî ve Buhara Hanefî Geleneğindeki Yeri *

Adnan Hoyladı | https://orcid.org/0000-0002-8565-9941 | adnanhoyladi@hotmail.com
Millî Eğitim Bakanlığı | https://ror.org/00jga9g46
Sakarya, Türkiye

Öz

Buhara Hanefî geleneğinin önemli simalarından biri Muhammed b. Fadl el-Kemârî'dir (öl. 381/991). Kendisi, İmam Muhammed'in (öl. 189/805) öğrencisi ve en önemli râvileri arasında bulunan Ebû Hafs el-Kebîr (öl. 217/832) ile başlayan Ebû Hafs es-Sağîr (öl. 264/878) ve Sebezmûnî (öl. 340/952) ile devam eden hoca-talebe silsilesinin bir halkasıdır. Bu özelliği sebebiyle Muhammed b. Fadl'ın hayatı, Hanefî mezhebi silsilelerindeki yeri ve referans alınan bazı görüşleri, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Muhammed b. Fadl'ın Hanefî fıkıh geleneğindeki yerinin anlaşılması ve görüşlerinin ortaya konulması, kendisinden sonra yetişen ve özellikle mezhebe katkılarıyla öne çıkan Hanefî fakihlerin görüşlerinin kaynaklarının bilinmesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca mezhebin teşekkülünden sonra farklılaşmaya başlayan Irak, Buhara/Semerkant ve Belh Hanefîliğinin ayrıştıkları noktaların ortaya konulmasına yardımcı olacaktır. Muhammed b. Fadl'ın tanıtılması, Hanefî geleneği hoca-talebe silsilelerindeki yeri ve müracaat edilen fıkhî görüşlerinin ortaya konulması, çalışmamızın amaçları arasında yer almaktadır. Ayrıca kendisinden sonra öğrencileriyle devam eden fıkıh silsilelerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman/literatür tarama yönteminin kullanıldığı çalışmamızda elde edilen bilgiler karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Araştırma süresince tabakât ve tarih kaynaklarının yanında klasik usûl ve fürû eserleri de taranmıştır. Muhammed b. Fadl'ın görüş ve içtihatları incelendiğinde kendisinin genel olarak kurucu imamların görüşlerine bağlı kaldığı, ancak yaşadığı bölgenin şartları ve örfü gereği zaman zaman onlara muhalefet ettiği bu sebeple meselede müçtehit olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kendisinin görüşlerine daha çok fürû fıkıh ve fetva türü eserlerde başvurulduğu, az sayıda olmakla birlikte fıkıh usûlü ve kelâm konularında da görüşlerinin referans alındığı görülmektedir. Muhammed b. Fadl'ın Buhara Hanefî geleneğinde başlangıç halkası olduğu üç farklı ve önemli hoca-talebe silsilesinin olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Hanefî Mezhebi, Hanefîlik, Buhara Hanefî Geleneği, Muhammed b. Fadl el-Kemârî

Atıf Bilgisi

Hoyladı, Adnan. "Muhammed b. Fadl el-Kemârî ve Buhara Hanefî Geleneğindeki Yeri". *Tetkik* 2 (Eylül 2022), 381-405. https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.2022.2.59

Geliş Tarihi	04.08.2022
Kabul Tarihi	12.09.2022
Yayım Tarihi	30.09.2022
Değerlendirme	Ön İnceleme: İç Hakem (Editörler) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	* Bu makale, 2. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "..." adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tetkik@okuokut.org
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.

Tetkik 2 (September 2022), 381-405 | *Research Article*

Muḥammad b. Faḍl al-Kamārī and Its Place in the Hanafi Tradition of Bukhara *

Adnan Hoyladı | https://orcid.org/0000-0002-8565-9941 | adnanhoyladi@hotmail.com

Ministry of National Education | https://ror.org/00jga9g46
Sakarya, Türkiye

Abstract

One of the important figures of the Bukhara Hanafī tradition is Muḥammad b. al-Faḍl al-Kamārī (d. 381/991). Muḥammad b. al-Faḍl's life, his place in the chains of Hanafī sect teacher-student, and some of his views constitute the subject of our study. Muḥammad b. al-Faḍl's place in Hanafī fiqh tradition and revealing his views is important in terms of knowing the sources of the views of Hanafī jurists who grew up after him and came to the fore, especially with their contributions to the sect-introducing of Muḥammad b. al-Faḍl and his place in the teacher-student chains of Hanafī tradition and revealing the fiqh views is among the aims of our study. In addition, it is aimed to reveal the teacher-student chains that continue with their students after him. In our study, the document/literature scanning method, one of the qualitative research methods, was used, and the obtained information was analyzed by comparison. During the research, classical uṣūl and furū works were scanned as well as tabakāt and historical sources. At the end of the study, it was concluded that Muḥammad b. al-Faḍl was a mujtahid in the sect. His views are mostly consulted in the works of fiqh and fatwa, and his views are also taken as reference on the subjects of fiqh methodology and kalam, although they are few in number. It has been concluded that there are three different and important teacher-student chains which is starting by Muḥammad b. al-Faḍl in the Bukhara Hanafī tradition.

Keywords

Islamic Law, Hanafī Sect, Hanafism, Bukhara Hanafī Tradition, Muḥammad b. al-Faḍl al-Kamārī

Citation

Hoyladı, Adnan. "Muḥammad b. Faḍl al-Kamārī and Its Place in the Hanafi Tradition of Bukhara". *Tetkik* 2 (September 2022), 381-405.
https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.2022.2.59

Date of Submission	04.08.2022
Date of Acceptance	12.09.2022
Date of Publication	30.09.2022
Peer-Review	Single anonymized – One Internal (Editorial Board) Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "...", orally delivered at the 2nd Turkish Symposium of Social Sciences. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tetkik@okuokut.org
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

Genel olarak Hanefî mezhebi, kurucu imamlar olarak kabul edilen Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Züfer b. Hüzeyl (öl. 158/775), Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (öl. 189/805) görüşlerine dayanmaktadır. Hanefî düşünce, önceleri Ebû Hanîfe'nin öğrencileri tarafından uzak şehirlere taşınmış sonraki dönemlerde ise onların yetiştirdikleri öğrenciler tarafından farklı coğrafyalara ulaştırılmıştır. Bu süreçte yetişen bazı fakihler, mezhebin gelişiminde kilit rol oynamıştır. Bu fakihler, kendi dönemlerinde birer ilim ve kültür merkezi olan Kûfe, Bağdat, Merv, Nîşâbur, Semerkant, Buhara ve Belh gibi şehirlerde ders halkalarıyla öne çıkmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirerek buralarda Hanefî fıkıh geleneğinin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Zamanla bu şehirler arasında fıkhî düşünce açısından kısmî farklılıklar oluşmaya başlamıştır.

Teşekkül sonrası dönemde öne çıkan Buhara Hanefî geleneğini kesin hatlarla Semerkant Hanefîliğinden ayırmak mümkün değildir. Bu iki şehrin birbirine yakın olması, aralarındaki ilmî ve kültürel etkileşimin güçlü olması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla ilim tedrisi veya ilmî çalışmalar yönüyle bu iki şehrin birini diğerinden ayırarak farklı bir yöntemi veya felsefesi olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Elbette bu iki şehirde yaşayan âlimlerin birbirlerinden farklı görüş ve tavırları olabilmektedir. Ancak bu farklılıklar, her iki şehrin gelenek içinde ayrı birer ekol olduklarını söyleyecek boyutta değildir. Sözü geçen fakihlerin bir kısmının Semerkant'ta da görev aldıkları veya bir süre orada ikamet ettikleri bilinmektedir. Buna dayanarak bu iki şehrin fakihleri arasında güçlü bir bağın olduğu rahatlıkla söylenebilir. Buna mukabil Mâverâünnehir'in güneyinde yer alan ve nispeten uzak olan Belh şehri Hanefî fukahâsının bazı konu ve tavırlarda Buhara-Semerkant Hanefîlerinden ayrıştıkları anlaşılmaktadır. Genel bir tavır olarak Buhara ve Semerkant Hanefîlerinin kurucu imamların görüşlerinin dışına çok fazla çıkmadığı, Belh Hanefî fukahâsının bazı konularda kurucu imamlara dahi muhalefet edebildikleri görülmektedir. Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî'nin (öl. 326/938) bin meselede Ebû Hanîfe'ye muhalefet edip kendi içtihadına göre fetva verdiğini ve bu meselelerde kendi görüşlerinin müftâ bih olduğunu belirtmesi bu durumu doğrular niteliktedir.[1] Onların Irak Hanefîlerinden farklılaşması, bulundukları coğrafyanın koşullarıyla yakından alakalıdır.[2]

---

1 Şeyhülislam Vâiz-i Belhî, *Tarihte Bir Şehir Belh*, çev. Mehterhan Furkani (Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021), 219.

2 Bilgi için bk. Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 465; Mehmet Erdoğan, "Hinduvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/118.

Çalışmamıza konu olan Muhammed b. Fadl el-Kemârî, yaşadığı dönem itibariyle Hanefî fıkıh silsileleri arasında önemli bir yer işgal etmektedir. Kendisi, Buhara'da yaşayan İmam Muhammed'in öğrencisi Ebû Hafs el-Kebîr'le (öl. 217/832) başlayan oğlu Ebû Hafs es-Sağîr (öl. 264/878) ve Sebezmûnî (öl. 340/952) ile devam eden silsilenin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Ayrıca, yetiştirdiği öğrencileri, görüş ve fetvalarıyla Hanefî mezhebine önemli katkılar sağlamıştır. Onun tanınması, görüş ve fetvalarının bilinmesi, kendisinden sonra aynı bölgede yetişen Hanefî fakihlerinin görüş ve içtihatlarının kaynaklarının bilinmesi açısından önem arz etmektedir. Buna mukabil günümüzde Muhammed b. Fadl hakkında yapılan araştırmalar sayılıdır.[3]

Nitel araştırma yöntemlerinden doküman/literatür taramanın kullanıldığı çalışmamızda tabakât eserlerinin yanında Hanefî fürû ve usûl eserleri taranmış, ihtiyaç duyuldukça farklı disiplinlerin temel kaynaklarına müracaat edilmiştir. Klasik fıkıh literatüründe Muhammed b. Fadl adını taşıyan pek çok âlim bulunmaktadır. Bu sebeple ilk olarak klasik Hanefî literatüründe görüşlerine çokça başvurulan Muhammed b. Fadl, diğerlerinden ayırt edilerek hayatı hakkında bilgi verilecektir. Akabinde kendisinin Hanefî hoca-talebe silsileleri ve Buhara Hanefî geleneğindeki yerine değinilecektir. Ayrıca çalışmamızın sınırları çerçevesinde içtihat yetkinliğini ortaya koymak üzere onun bazı görüşlerine temas edilecektir. Klasik literatürde değinilen fetva ve içtihatlarının sayısının çokluğu nedeniyle onun tüm görüşleri için etraflı bir çalışmanın yapılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde bütüncül bir yaklaşımla onun fıkıh düşüncesi ortaya konulabilir. Bu amaçla yapılacak bir çalışma hem kendisinin hem de yaşadığı dönemin fıkhî düşüncesinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

1. Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemâri ve Entelektüel Birikimi

1.1. Muhammed b. el-Fadl İsmini Taşıyan Âlimler

Hanefî fıkıh geleneğinde Muhammed b. Fadl adını paylaşan birden fazla âlim bulunmaktadır. Kaynaklarda görüşlerine sıkça atıfta bulunulan Muhammed b. Fadl ile bu âlimlerden hangisinin kastedildiğinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu adı taşıyan âlimlere değinmek gerekir. Bu sebeple çalışmamamızın bu bölümünde

3 Muhammed b. Fadl hakkında günümüz çalışmaları arasında Gazze el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de yapılan iki yüksek lisans ve bir makale çalışması dışında herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bk. Îmân Subhî Ca'fer Ebû Şa'bân, *Fıkhu'l-İmâm Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'l-Kanûn, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Îd Avde el-Mehmûm, *Fıkhu'l-İmâm Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-Muâmelât* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'l-Kanûn, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Hayrî Şâkir Mahmûd, "Ârâü Ebî Bekr Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât: Kitâbeyi's-Siyâm ve'l-Hâc", *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 1/50 (2017), 170-212.

Muhammed b. Fadl ismini taşıyan ve kronolojik olarak birbirine yakın olan Hanefî fakihlere yer vereceğiz.

Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan **Muhammed b. Fadl b. Atıyye** (öl. 180/796-797) Irak'taki eğitimini tamamladıktan sonra Buhara'ya yerleşmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Hafs el-Kebîr de bulunmaktadır.[4] Ebû Hafs el-Kebîr, muhtemeldir ki hocasının tavsiyesi ile Irak'a gelmiş ve İmam Muhammed'in derslerine iştirak etmiştir. Bilindiği üzere kendisi, İmam Muhammed'in en önemli râvileri arasındadır.

Zehebî (öl. 748/1348), *Târîhu Nesef* adlı esere atıfla **Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî**'nin (öl. 308/920) asıl adının Muhammed b. Fadl ve lakabının Mekhûl olduğunu nakleder. Ayrıca kendisinin hadis hafızı ve fakih olduğunu belirterek bazı eserlerine işaret eder.[5] Kureşî (öl. 775/1373), Mekhûl b. Fadl ve Mekhûl en-Nesefî şeklinde iki ayrı isme yer verir. Buna göre ilkinin *el-Lübâb* adlı bir eseri bulunmakta ve kendisi Ebü'l-Muîn Muhammed'in babasıdır. Diğerinin *eş-Şuâ'* ve *el-Lü'lüiyyât* adlı eserleri bulunmaktadır. Kureşî ayrıca onun *eş-Şuâ'* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin rükûdan kalkıldığında ellerini kaldıranın amel-i kesîr sebebiyle namazının bozulacağı görüşünde olduğunu ve aynı hususa Siğnâkî'nin *en-Nihâye*'sinde işaret ettiğini belirtir.[6] Kureşî'nin verdiği bilgilerden bu iki ismin aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Fadl b. Abbâs el-Belhî (öl. 319/931), sûfî, vaiz ve hadisçi kimliğiyle öne çıkmakla birlikte kendisi aynı zamanda bir Hanefî fakihi olup *el-Fetâvâ* adlı bir eseri bulunmaktadır.[7] Zehebî, kendisini *büyük imam*, *allâme* ve *şeyhu'l-İslâm* olarak nitelendirir. Muhammed b. Fadl, Kur'an'ın anlaşılması ve imamların durumu hakkındaki görüşleri sebebiyle Belhli fukahâ tarafından tenkit edilmiş ve bid'atçı olarak nitelendirilmiştir. Bu durum sebebiyle şehirden ayrılmak zorunda kalan Muhammed b. Fadl, Semerkant'a yerleşmiştir. Bu nitelendirmelerin onun ehl-i hadîs itikadı üzere olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir.[8] Kureşî, Muhammed b. Fadl el-Belhî'nin müfessir olduğunu ve *Kitâbü'l-İ'tikâd* adlı eser kaleme aldığı bilgisini verir.[9] Ebû Abdullah el-Belhî'nin bir fetva kitabının olması, onun Muhammed b. Fadl ile karıştırılması ihtimalini artırmıştır. Buna mukabil kendisi daha çok sûfî yönüyle tanınmaktadır.

---

4 Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefâ el-Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 2/553.

5 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/33.

6 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/180.

7 Mustafa Ahmed Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 12/1219; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 11/128.

8 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/525.

9 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/111.

Kureşî'nin verdiği bilgiye göre Kûfeli **Ebû Hâşim Muhammed b. Fadl el-Abbâsî** (öl. 422/1030'dan sonra), Hanefî fakihi olup rivâyetler konusunda mahirdi. Kendisi ticaret için hicrî 422 yılında Endülüs'e gitmiştir.[10]

Muhammed b. Fadl adını taşıyan başka âlimler de bulunmaktadır. Bunlar arasında bulunan **Ebû Saîd Muhammed b. Fadl** (öl. 362/972) Nîşâbur'da Hanefî düşüncenin temsilcisi olmuştur. **Ebü'l-Vefâ Muhammed b. Fadl el-Arûdî** ise (öl. 501/1107'den sonra) İsfahan kadısı olup Şâfiî âlim Ebû Sehl Muhammed b. Mansûr es-Serahsî'nin (öl. 488/1095) torunudur. Fıkıh ilmini Buhara'da el-Burhân Abdülazîz b. Ömer'den (öl. 12. asrın ilk çeyreği) tahsil etmiştir. Münazara ve şairliğiyle öne çıkan bir fakihtir. **Tâceddîn Muhammed b. Fadl el-Bermekî** (el-Birinkî?) de (öl. 670/1271'ten sonra), Horasan'da müftülük yapmıştır.[11]

Muhammed b. Fadl ismini taşıyan âlimler incelendiğinde klasik Hanefî kaynaklarında görüşlerine sıkça başvurulan âlimin Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemârî el-Buhârî olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi Hanefî fürû fıkıh ve fetva kitaplarında Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Buhârî şeklinde künye ve nispetiyle birlikte zikredilmektedir. Bunun sebebi kendisini aynı adı taşıyan diğer fakihlerden ayırmak olmalıdır.

1.2. Muhammed b. el-Fadl el-Kemârî'nin Hayatı

Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemârî el-Buhârî (öl. 381/991), Sebezmûnî'nin önde gelen talebelerinden biridir. Her ne kadar Kınalızâde, hocaları arasında Ebû Hafs es-Sağîr'i gösterse de bu vefat tarihleri açısından mümkün görünmemektedir.[12] İlim öğrenmek maksadıyla çeşitli şehirlere yolculuk yapan Muhammed b. Fadl, büyük bir imam olarak nitelendirilir. Kendisi rivâyet konusunda güvenilir, dirâyet konusunda ise mukallit olarak kabul edilmiştir.[13] Bu durum, onun mezhebin görüşlerini rivâyet konusunda kendisine itimat edildiğini, içtihatlarında ise kurucu imamların görüşleri dışına çıkmadığını göstermektedir. Buhara Hanefî hukuk geleneğinin önemli râvileri arasında bulunan Muhammed b. Fadl'ın hoca silsilesi Sebezmûnî – Ebû Hafs es-Sağîr – Ebû Hafs el-Kebîr – İmam Muhammed şeklinde Ebû Hanîfe'ye ulaşır.[14] Leknevî, ayrıca kendisine nispetle evlatlarının *el-Fadlî* olarak

---

10 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/107.

11 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/109-110; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 38/365; Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibbürrahmân Kümüllâî, *el-Büdûru'l-mudiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire/Dakka: Dâru's-Sâlih/Mektebetü Şeyhu'l-İslâm, 2018), 16/165.

12 Ali b. Emrullah İbn Hanâî Kınalızâde, *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, thk. Muhy Hilâl es-Serhân (Bağdat: Riâsetu Dîvâni'l-Vakfi's-Sünnî, 2005), 1/319.

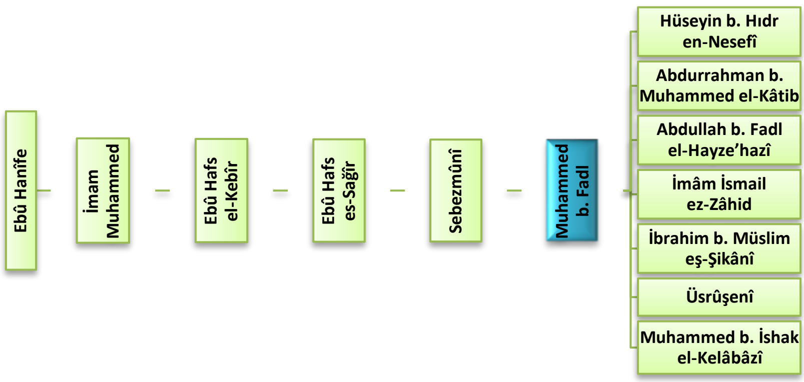
13 Ebû'l-Hasanât Abdülhayy el-Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-Firâs en-Ne'sânî (Mısır: Dâru's-Saâde, 1324), 184.

14 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/107; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 184.

anıldığını belirtir.[15] Kureşî, *el-Kemârî* nispetinin bazı âlim atalarının ismi olduğunu ifade eder ve onunla ilgili bir anekdot zikreder. Buna göre Muhammed b. Fadl'ın babası iki oğlundan *el-Mebsût*'u[16] ezberleyene bin dinar vereceğini vadeder. Muhammed b. Fadl, kardeşinden önce *el-Mebsût*'u ezberler. Ancak babası vadettiği bin dinarı "Sana *el-Mebsût* yeter." diyerek kardeşine verir. Bunun üzerine Muhammed b. Fadl, babasına kızar ve (ilim elde etmek üzere) yolculuğa çıkar ve çeşitli şehirlere gider. Fergana'ya uğradığında Kâdîhan'ın minberden âlimlere imlâ ettirdiğini görür ve ikisinin arasında bir konuşma geçer.[17] Leknevî, bu karşılaşmayı Kâdîhan'ın (Hasan b. Mansûr el-Fergânî) hicrî 592 yılında vefat etmesi sebebiyle mümkün görmez. Zira Muhammed b. Fadl, 381/991 yılında vefat etmişti. Leknevî, söz konusu anekdottaki kişinin Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Fadl el-Fadlî (öl. 549/1154) olabileceği kanaatindedir.[18]

Muhammed b. Fadl, Nîşâbur'a gelmiş ve burada bir süre ikamet etmiştir. Bu ikameti esnasında Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014) kendisine talebe olmuştur.[19] Yolculuklarının sonunda Buhara'ya yerleşen Muhammed b. Fadl, burada ders vermeye başlamış, ayrıca bu derslerinde imlâ da yaptırmıştır.[20]

Tablo 1: Muhammed b. Fadl'ın Hoca ve Talebeleri

[15] Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 186.

[16] Burada *el-Mebsût*'tan kasıt İmam Muhammed'in *el-Usûl* (Asıllar) olarak bilinen *Kitâbü'l-Asl*'ıdır. Eser, Horasan ve Mâverâünnehir'de *el-Mebsût* ismiyle tanınmıştır. Bk. Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 171.

[17] Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/107.

[18] Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 185.

[19] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Bey' Hâkim en-Nîsâbûrî, *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*, ed. Ahmed b. Muhammed el-Halîfe en-Nîsâbûrî, çev. Behman Kerîmî (Tahran: Kitaphane-i İbn Sîna, ts.), 108; Ebû Tayyib Nâyif b. Salâh el-Mansûrî, *Ravdu'l-bâsim fî terâcimi şuyûhi'l-Hâkim* (Riyad: Dâru'l-Âsime, 2011), 2/1188-1189.

[20] İsâmüddîn Ebü'l-Hayr Ahmed b. Muslihuddîn Mustafa Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ* (Musul: el-Mektebetü'l-Merkeziyyetü'l-Âmme, 1961), 62.

Muhammed b. Fadl, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (öl. 430/1039) hocası Kadı Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsrûşenî[21] (öl. 404/1013?), Ebû İshak İbrahim b. Müslim eş-Şikânî[22] (öl. 423/1031), Kadı Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr en-Nesefî[23] (öl. 424/1033), el-İmâmü'l-Hâkim Abdurrahman b. Muhammed el-Kâtib[24] (öl.?), el-İmâmü'z-Zâhid Abdullah b. Fadl el-Hayze'hazî (el-Hayzâharî)[25] (öl.?) ve İmâm İsmail ez-Zâhid[26] (öl.?) öne çıkmaktadır. Kefevî, bunlara

21 Bu nispet, kaynaklarda الاستروشنى ve الأسروشني şeklinde geçmektedir. İlki el-Üstrûşenî, ikincisi ise el-Üsrûşenî olarak okunmaktadır. Yaygın kullanımı da el-Üsrûşenî şeklindedir. Bk. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/247; Alâu'd-Dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/75; Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman İbn Yahyâ (Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1962), 1/219; Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsrûşenî, Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin hocası olup Buhara'da kadılık görevi üstlenmiş, vefatının ardından bu görevi Ebû Ali en-Nesefî devralmıştır. Kureşî, vefat tarihini hicrî 404 yılı olarak verdiği Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Üsrûşenî'den bahsetmektedir. Buna göre Muhammed b. Amr, Buhara ve Semerkant kadılarından biri olup Semerkant kadılığı sırasında vefat etmiştir. Kendisi Hanefî imamlarından biridir. Vefat yılı ve künyesi sebebiyle bu iki ismin aynı kişi olması muhtemeldir. Leknevî, Ebû Ca'fer b. Abdullah el-Üsrûşenî'nin hocalarının arasında Cessâs'ın da bulunduğunu belirtmektedir. Cessâs'tan ders alması, onun Irak'a yolculuk yaptığını veya Cessâs'ın Horasan'a geldiğinde onun derslerine katıldığını göstermektedir. Bk. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/105, 247; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 57-58, 66.

22 Fıkıh ve hadis ilmiyle uğraşan eş-Şikânî, Buhara'daki ders halkasında çalışmalarını yapmış ve burada imlâ yaptırmıştır. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/38-39.

23 Ebü'l-Ali Hüseyin b. Hıdr en-Nesefî (öl. 424/1033), bir süre Bağdat'ta kalıp fıkıh öğrendi. Bu dönemde Râfızîlerin şeyhi Şerîf el-Murtezâ ile peygamberlerin mirası hakkında münazara yaptı. Hadis öğrenmek için Mekke, Kûfe, Hemedan, Rey ve Merv gibi şehirlere rıhle yapmıştır. Öğrencileri arasında Şemsüeimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî bulunmaktadır. Kendi dönemi Hanefî meşâyihının lideri olup pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ebû Ca'fer el-Üsrûşenî'den sonra Buhara kadılığı görevi üstlenmiştir. Yaklaşık 80 yaşında burada vefat etmiştir. Kaynaklarda görüşlerine atıf yapılmıştır. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/226-228; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/127-128; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/211; Takıyyüddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî et-Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Lecnetü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1970), 3/131-132; Görüşlerinden örnekler için bk. Mahmûd b. Ahmed Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/183, 8/570.

24 Abdurrahman b. Muhammed el-Kâtib el-Hâkim (öl.?), usûl ve fürûda imam olarak öne çıkmış ve fetvalarına başvurulmuştur. Kefevî, bazı görüşlerine yer vermiştir. Bk. Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/308; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, 1381), 133a.

25 Ebû Muhammed Abdullah b. Fadl el-Hayze'hazî (öl.?), Buhara müftüsü olup öğrencileri arasında oğlu Ebû Nasr Ahmed b. Abdullah ve Yahyâ b. Ali ez-Zendevîstî bulunmaktadır. Kefevî, bazı görüşlerine yer vermiştir. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/254; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/280; Kefevî, *Ketâib* (Millet Genel Kütüphanesi, 1381), 132a.

26 İsmail b. Hasan b. Ali (öl. 402/1002), Ebû Muhammed kendi döneminde fürû ve usûlde imam kabul edilmiştir. Zâhit kişiliği verâ sahibi olmasıyla öne çıkar. Kefevî, fetvalarından örnekler vermiştir. Bk. Kefevî, *Ketâib* (Millet Genel Kütüphanesi, 1381), 132b; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 46.

Ebû Bekir b. Ebû İshak el-Kelâbâzî (öl. 380/990)[27], Ebû Ca'fer el-Kâdî ve Ebû Abdullah el-Üsrûşenî'yi ilave etmektedir.[28] Kefevî'nin zikrettiği son iki ismin aynı kişi olması muhtemeldir. Leknevî de Ebû Muhammed İsmail b. Hasan b. Ali'yi (öl. 381/991) eklemektedir.[29] Muhammed b. Fadl, önce bir süre Nîşâbur'da ders vermiş, daha sonra Buhara'ya yerleşerek derslerine burada devam etmiş ve 80 yaşında vefat etmiştir.[30]

Leknevî, Muhammed b. Fadl'ın rivâyet ve fetvalarıyla dolu bir eser meydana getirdiği bilgisini vermektedir. Bu eser, *el-Fevâid fî'l-fıkıh* olmalıdır. Kâtip Çelebî, bu esere yer verdiği gibi ayrıca *Fetâvâ* adlı farklı bir eserinden daha bahseder. Bununla birlikte Sadrüşşehîd'in *el-Fetâvâ'l-kübrâ* adlı eserinde "ب" rumuzu ile Muhammed b. Fadl'ın mesailine yer verdiğini belirtir.[31] Klasik Hanefî literatüründe Muhammed b. Fadl "بف" rumuzu ile *el-Fetâvâ* adlı eseri ise "فتك" rumuzu ile gösterilmiştir.[32] Bu durum, Muhammed b. Fadl'ın Buhara Hanefî geleneğinde fetva ve içtihatlarına müracaat edilen önemli bir fakih olduğunu göstermektedir.

1.3. Muhammed b. el-Fadl el-Kemârî'nin Buhara Hanefî Hukuk Okulundaki Yeri

Muhammed b. Fadl, Buhara Hanefî geleneğinde önemli bir yer işgal etmektedir. Gerek kendi neslinden gelen âlimler gerekse yetiştirdiği öğrenciler, Buhara Hanefî geleneğinde önemli çalışmalar yapmışlardır.

Muhammed b. Fadl'ın gelenek içindeki yerinin daha iyi anlaşılabilmesi için çağdaşı olan Hanefî fukahânın bilinmesi gerekir. Onun yaşadığı dönemde Irak meşâyihının[33] öne çıkan ismi Cessâs'tır (öl. 370/981). Cessâs, günümüze ulaşan ilk

---

27 Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, Muhammed b. Fadl'dan fıkıh öğrenmiş, ayrıca kelâm ilmi ile de ilgilenmiştir. Bu ilme dair *et-Tearrüf* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bk. Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 161.

28 Kefevî, *Ketâib* (Millet Genel Kütüphanesi, 1381), 133b.

29 Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 46.

30 Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, 2/108; Mustafa Ahmed Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnavûd (İstanbul: Mektebetü İrsîkâ-İRCİCA, 2010), 3/221; Leknevî, *Fevâidu'l-behiyye*, 11, 184-185; Mansûrî, *Ravdu'l-bâsim*, 2/1188-1189.

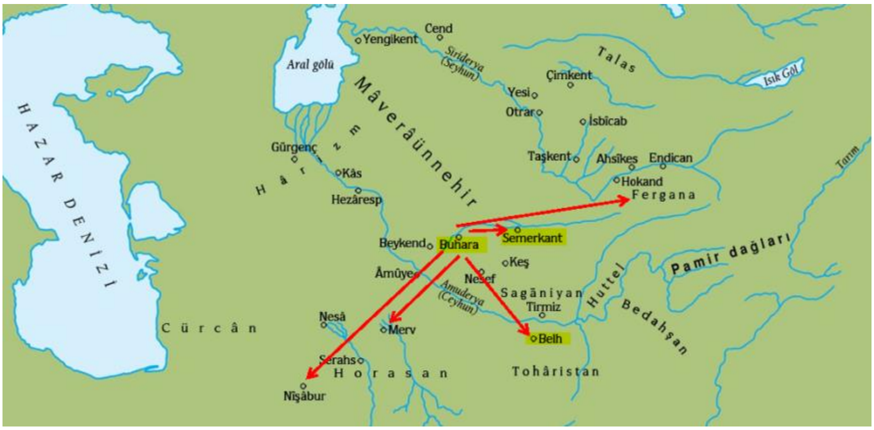
31 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1228, 1294, 1603; İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî el-Bâbânî İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1951), 2/52; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 11/129.

32 Ali Cuma Muhammed Abdülvehhâb, *el-Medhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fıkhiyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2001), 265, 291; Gelenekten farklı olarak Dâvud b. Yûsuf el-Hatîb (öl.?), *el-Fetâva'l-Gıyâsiyye* adlı eserinde Muhammed b. Fadl'ın eserine atıf için "ي" rumuzunu kullanmıştır. Bk. Adem Çiftci, "Hanefî Fetva Geleneğinin Önemli Bir Halkası: el-Fetâva'l-Gıyâsiyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 545.

33 Bilindiği üzere kurucu imamlardan sonra içtihat ve fetvalarına başvurulan Hanefî fukahâ *meşâyih* olarak nitelendirilmiştir. Bu kavram bazen *meşâyihu Buhâra*, *meşâyihu Semerkand meşâyihu Belh* gibi şehirlere bazen de *meşâyihu Mâverâünnehir*, *meşâyihu Horasan*, *meşâyihu'l-Irak* gibi bölgelere nispetle kullanılmıştır. Bu kavram şehir veya bölge Hanefî fukahâsını ifade edebildiği gibi kimi zaman ortak tavra sahip fukahâyı ifade edebilmektedir. Bilgi için bk. Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 462.

mütekâmil Hanefî usûl eserinin müellifidir.[34] Ayrıca onun Hâkim en-Nîsâbûrî ile Horasan'a yaptığı yolculuk neticesinde bölgede bulunan Hanefî fukahâ ve muhaddislerle görüştüğü bilinmektedir. Cessâs, 344/955 yılında hocası Kerhî'nin ölümünden sonra Bağdat'a dönmüştür.[35] Muhammed b. Fadl'ın bir süre Nîşâbur'da ders verdiği ve öğrencileri arasında Hâkim en-Nîsâbûrî'nin de bulunduğuna değinmiştik. Ancak Cessâs'ın kendisiyle görüştüğüne veya Mâverâünnehir'e geçtiğine dair kaynaklarda bir kayda rastlanılamamıştır. Bununla birlikte her ikisinin de Hâkim en-Nîsâbûrî ve el-Üsrûşenî'nin hocası olması, görüşmeseler bile en azından birbirleri hakkında bilgi sahibi olduklarını göstermektedir.

Mâverâünnehir ve Horasan

Kaynak: TDV İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/maveraunnehir

Muhammed b. Fadl'ın çağdaşı önemli bir isim, Belh fukahâsının öne çıkan simalarından Ebû Cafer el-Hinduvânî'nin (öl. 362/973) öğrencisi Ebü'l-Leys es-Semerkandî'dir (öl. 373/983). Kendisi Hanefî mezhebinin teşekkülünde kilit role sahip âlimlerden biri olup *Zâhiru'r-rivâye*'yi *Hizânetü'l-Fıkh* ve *Nâdiru'r-rivâye*'yi *Uyûnü'l-mesâil* adlı eserlerinde özetlemiş ve bu eserlerde görüşleri bulunmayan meşâyihın içtihat ve fetvalarını *en-Nevâzil* adlı eserinde toplamıştır. Onun bu eseri kendi türünde günümüze gelebilen ilk eserdir. Bu kitabın en önemli özelliği, birkaçı dışında görüşleri toplanan fukahânın Belh meşâyihından olmasıdır.[36] Bu durum Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Buhara'dan çok Belh Hanefî geleneğinden etkilendiğini göstermektedir. Nitekim eserde Sebezmûnî, Ebû Hafs es-Sağîr ve Ebû Hafs el-Kebîr gibi Buhara'da ikamet eden fukahânın görüşlerine yer verilmemiştir. Ayrıca bir süre Semerkant'ta ikamet eden Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin (öl.

---

34 Bilgi için bk. Mevlüt Güngör, "Cessâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/427.

35 Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 351.

36 Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 410 vd.

200/816?) öğrencisi Nusayr b. Yahya'nın (öl. 268/881) görüşlerine yer verilirken Ebû Bekir el-Cüzcânî (öl. 260/873'tan sonra) ve Ebû Nasr el-İyâzî (öl. 331/943'ten önce) gibi Semerkantlı fakihlerin görüşlerine de değinilmemiştir.

Muhammed b. Fadl'ın Ebü'l-Leys es-Semerkandî ile görüşmüş olması muhtemeldir. Diğer taraftan ilim öğrenmek için çeşitli şehirlere gittiğini bildiğimiz Muhammed b. Fadl'ın Mâverâünnehir'e yakın olan Belh, dönemin ilim merkezlerinden Merv, Nîşâbur, Nesef, Rey, Fergana ve Semerkant gibi şehirlere giderek buralardaki âlimlerle görüşmüş olması imkân dâhilindedir.

Tablo 2'de görüldüğü üzere Muhammed b. Fadl'a dayanan Buhara merkezli iki fıkıh silsilesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki talebesi Ebû Ali en-Nesefî (öl. 424/1033) ile başlar, Halvânî (öl. 452/1060?) ile üç farklı kola ayrılır. Bunlar Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100), Serahsî (öl. 483/1090?) ve Ebû Bekir ez-Zerencerî (öl. 512/1118) ile devam eder. Bunların ilkinden Necmeddîn en-Nesefî (öl. 537/1142), Alâeddîn es-Semerkandî (öl. 539/1144), Kâsânî (öl. 587/1191) gibi âlimler yetişmiştir. İkincisinden Sadr ünvanıyla meşhur olan Burhan Ailesi âlimleri gelmektedir. Üçüncüsü ise Zerencerî ailesiyle devam etmektedir. Muhammed b. Fadl'a dayanan ikinci ilim silsilesi ise Üsrûşenî ve Debûsî ile devam etmektedir. Bu kolun en önemli özelliği Irak Hanefîliği ile etkileşimde olmasıdır. Nitekim Üsrûşenî'nin hocaları arasında Cessâs bulunmakta ve Debûsî'nin de Irak etkisinde kaldığı bilinmektedir. Görüldüğü üzere Muhammed b. Fadl, Buhara Hanefî geleneğinin ilk halkası olup yetiştirdiği öğrencileriyle bu geleneğe büyük katkılar sağlamıştır.

Serahsî, Muhammed b. Fadl'ı *şeyhu'l-imâm* olarak nitelendirir.[37] Serahsî, aynı nitelendirmeyi Ebû Hafs el-Kebîr için de yapmaktadır.[38] Ayrıca Serahsî'nin kendisi için de aynı tabir kullanılmaktadır.[39] Muhammed b. Fadl'ın bu şekilde nitelendirilmesi, onun ilmî yetkinliğinin ve Hanefî geleneğindeki yerinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.

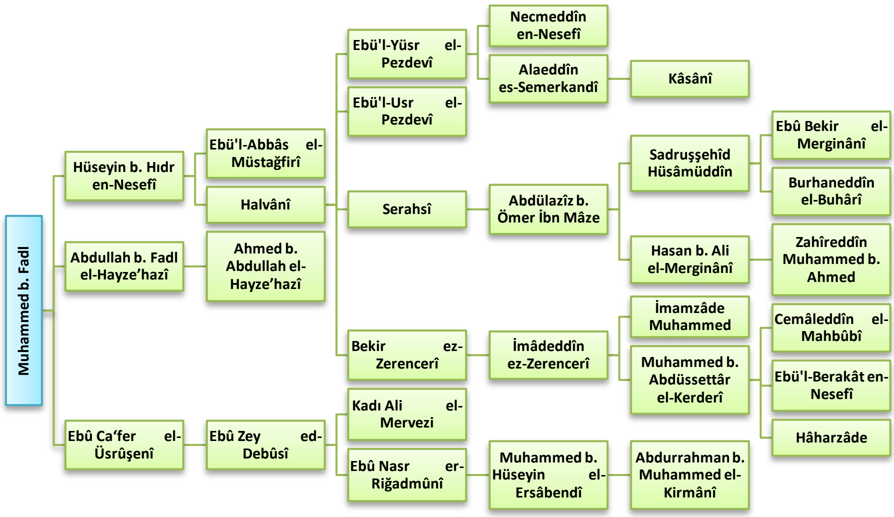
---

37 Örnek için bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 2/62, 194, 12/197, 14/26; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 1/162; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, 7/618.

38 Örnek için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/70, 3/153, 5/139.

39 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 1/242.

Tablo 2: Muhammed b. Fadl'a Dayanan İlim Silsileleri

Muhammed b. Fadl, her ne kadar fıkıh ilminde öne çıksa da hadis, tefsir ve kelâm konularıyla da ilgilenmiştir.

2. Muhammed b. Fadl el-Kemârî'nin Fıkhî Görüşleri

Klasik Hanefî kaynaklarında içtihat ve fetvalarına çok sayıda atıf yapılan Muhammed b. Fadl'ın görüşlerinin tamamının ele alınması, çalışmamızın sınırları çerçevesinde mümkün olmayıp ayrı ve geniş bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu sebeple çalışmamızın bu bölümünde kendisinin mezhep geleneğinin dışında kalan bazı görüşlerine temas edilecektir. Bu şekilde onun içtihat yetkinliği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Hanefî fakihler arasında onun görüşlerine en çok atıf yapanlar arasında Serahsî, Kâsânî, Burhâneddîn el-Buhârî (öl. 616/1219), Siğnâkî (öl. 714/1314), Zeylaî (öl. 743/1343), Bâbertî (öl. 786/1384), Aynî (öl. 855/1451), İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457) ve İbn Nüceym (öl. 970/1563) bulunmaktadır. Diğer klasik Hanefî eserlerinde de onun görüşlerine müracaat edilmiştir. Ayrıca hicrî onuncu asırdan sonra da *Fetâvâ'l-Âlemgîriyye*[40] ve *Mecmeu'd-damânât*[41] gibi eserlerde onun görüşlerine sıkça

[40] Bâbürlü hükümdarı Enrengzîb'in (1658-1707) emriyle hazırlanan, Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve Hindistan dışında daha çok *el-Fetâva'l-Hindiyye* adıyla tanınan Arapça fetva kitabıdır. Bk. Ahmet Özel, "el-Âlemgîriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/365 vd.

[41] Hanefî âlim Ebû Muhammed Gânim b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 1030/1620) tarafından kaleme alınan ve içinde Kâdîhan gibi muteber müelliflere atıfların yapıldığı fürû fıkha dair bir eserdir. Bk. Ebû Muhammed Gânim b Muhammed el-Bağdâdî, *Mecmeu'd-damânât* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1308), 7 vd.

başvurulmuştur.

2.1. İbadetlerle İlgili Bazı Görüşleri

Muhammed b. Fadl'ın mezhep geleneğiyle farklılaştığı hususlardan biri erkeklerin avret mahallinin sınırlarıyla ilgilidir. Hanefî mezhebinin genel görüşüne göre erkeğin avret yeri göbek çukuru ile diz kapakları arasıdır. Muhammed b. Fadl'a göre erkeğin avret mahalli, göbek çukurundan değil daha aşağıda, avret mahallindeki kılların ilk çıktığı yerden başlar. Çünkü işçilerin teamülü bu şekildedir. Ayrıca peştamal takarken göbek çukuru üzerinden takmakta zorluk bulunmaktadır. Hanefî mezhebinde Muhammed b. Fadl'ın bu görüşü zayıf bulunmuş ve nassın olduğu yerde teamüllere itibar edilmeyeceği ilkesiyle gerekçelendirilmiştir.[42]

Kâsânî, teheccüd namazında kıraatin nasıl yapılacağı konusunda sahabenin farklı uygulamalarına yer vererek fakihlerin görüşlerini zikreder. Buna göre tek başına namaz kılan kişinin yaptığı kıraati kendisinin duyması durumunda namazının sahih olacağı konusunda bir ihtilaf yoktur. Çünkü kıraat olmadan dinleme tasavvur edilemez. Ancak kişi, harfleri usulüne uygun bir şekilde doğru okur, dilinin hareket ettiğini ve harfleri mahreçlerinden çıkardığını bilir ancak kulaklarıyla okuduğunu duymazsa bu durumda namazın hükmüyle ilgili ihtilaf bulunmaktadır. Ebû Yusuf, Kerhî (öl. 340/952), Ebû Bekir el-A'meş (öl. 348/959), Ebü'l-Kâsım es-Saffâr ve Ebû Ca'fer el-Hinduvânî, namazın sahih olacağı görüşündedir. Kerhî, okuma işinin dilin, duyma işinin kulağın işlevi olduğunu gerekçesiyle kıraat emrinin yerine getirilmesi için okuma fiilinin gerçekleştirilmesini yeterli görür. İmam Muhammed ise kişinin kendi okuduğunu duymadığı sürece namazının sahih olmayacağı kanaatindedir. Muhammed b. Fadl da bu görüştedir. Kâsânî, Kerhî'nin görüşünün kıyasa daha uygun ve daha sahih olduğunu belirtir.[43]

Serahsî, altın ve gümüşün zekâtını ele aldığı konuda Muhammed b. Fadl'ın görüşüne yer verir. Altın veya gümüşten yapılan eşyaların zekâtı, cevherinin kalitesine ve piyasa değerlerine bakılmaksızın ağırlığına göre takdir edilir. Örneğin 150 dirhem ağırlığında gümüşten yapılan ve 200 dirhem piyasa değeri olan bir ibriğin zekâtı 150 dirhemden hesaplanır. Ebû Hanîfe'nin görüşüne göre saf veya safa yakın dirhemlere zekât düşer. Bunların çoğunluk bileşeni gümüştür. Bu şekilde olmayan dirhemlerden gümüş ayrıştırılabiliyor ve nisap miktarına ulaşıyorsa zekât verilir. Aksi takdirde zekât verilmez. Ancak bu tür dirhemler, ticarette kullanılıyorsa

42 Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *Bahru'r-râik an Kenzi'd-dekâik* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/284; Muhammed b. Fadl'ın ibadetlerle ilgili görüşleri için ayrıca bk. Ebû Şa'bân, *Fıkhu'l-İmâm Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât*, 22 vd. Mahmûd, "Ârâü Ebî Bekr Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât: Kitâbeyi's-Siyâm ve'l-Hâc", 180 vd.

43 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 1/161-162.

bunlara ticaret malı olarak değer biçilir. İmam Muhammed bir rivâyetinde gümüşten ayrıştırılamayan ve ticaret için kullanılmayan felslere ve bakırdan basılan dirhemlere zekât düşmeyeceğini, buna mukabil ticaret için kullanılan fels ve bakır dirhemlerin 200 dirhem kıymetine ulaşması durumunda bunlara zekât düşeceğini belirtir. Serahsî, burada Muhammed b. Fadl'ın 200 ğitrîfiyyeye ('itrîfiyye) zekât düşeceği görüşünü verir. Ona göre bu paralar, dönemin en değerli paraları olup gümüş mesabesindedir.[44] Buhara ve civarında kullanımı yaygın olan ğitrîfiyye, demir, bakır veya gümüş dahil çeşitli madenlerin bileşiminden basılırdı.[45] Muhammed b. Fadl, dirhemin (paranın) piyasa değerinden zekâtının verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Onun bu görüşü, Halvânî ve Serahsî tarafından benimsenmiş ve yaygın görüş haline gelmiştir.[46] Muhammed b. Fadl'ın bu içtihadı, günümüzde nakit paraların zekâtının hesaplanmasına dayanak teşkil eder.

Hanefî geleneğinde umre, müekked sünnet kabul edilmiştir. Ancak Muhammed b. Fadl, bu konuda farklı bir içtihat yaparak umrenin farz-ı kifâye olduğunu ileri sürmüştür.[47] Onun bu görüşü, kendisinin bazı konularda geleneğin dışında içtihatları olabildiğini göstermektedir.

2.2. Muâmelâtla İlgili Bazı Görüşleri

Serahsî, felslerle[48] yapılan alışverişi ele aldığı bölümde malum olduğu gerekçesiyle meyve ve benzerlerinin bir dânek[49] veya bir kırat[50] ağırlığındaki felslerle alım satımını caiz görürken fahiş olma durumunun söz konusu olabileceği bir dirhem[51] ağırlığındaki felslerle alım satımının cevaz veya fesadına ilişkin bir ifade bulunmadığını belirtir. (Buradaki fahiş olmanın gerekçesi, bir dirhem ağırlığının içine kaç adet felsin gireceğinin bilinmemesidir.) Hişâm'ın (b. Ubeydullah) İmam Muhammed'den bir dânek veya bir kırat ağırlığındaki felslerle yapılan alış-verişin caiz olduğu buna mukabil bir veya iki dirhem ağırlığındaki felslerle yapılan alış-verişin caiz olmadığı rivâyetini aktarır. Ebû Yusuf'tan her halükârda caiz olduğu,

[44] Serahsî, *el-Mebsût*, 2/193-194.

[45] Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/354.

[46] Serahsî, *el-Mebsût*, 2/194.

[47] Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhizâde Damat Efendi, *Mecmeʿu'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dâru İhyâʾit-Türâsi'l-Arabiyye, ts.), 1/265.

[48] İslâmiyet'in ilk devirlerinden itibaren basılan bakır veya bronz sikke. Bk. İbrahim Artuk, "Fels", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/309 vd.

[49] Eski bir para ve ağırlık ölçüsü birimi. Bk. Cengiz Kallek, "Dânek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/457.

[50] Sikke, ecza ve kıymetli taşların ölçümünde kullanılan eski bir ağırlık ölçüsü birimi. Bk. Cengiz Kallek, "Kırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/437.

[51] Bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi. Bk. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/368.

Züfer'in ise felslerin sayısı belli olmadığı sürece caiz olmadığı görüşünde olduğunu belirtir. Züfer'in gerekçesine göre akit, dânek veya dirhemle ilgili değil felslerle ilgilidir ve bunların adedinin bilinmesi gerekir. Şu kadar dânek veya dirhem fels demekle maksat hâsıl olmaz. Felslerin kullanıldığı alış-verişlerde insanlar araştırırlar. Bu hususta birbirlerine müsamaha gösterirler. Çünkü dânek ve dirhem ağırlık birimi iken felsler adedîdir. Adet belirtilmedikçe ağırlığa itibar edilmez. Serahsî, bu konuda Muhammed b. Fadl'ın İmam Muhammed'in görüşünü tercih ettiğini belirtir.[52]

Mezhebin zahir görüşüne göre örf haline gelse bile bahçede bir kısmı olgunlaşmış bir kısmı henüz çıkmamış veya olgunlaşmamış meyvenin satımı caiz değildir. Halvânî, ashaptan (Hanefî imamlardan) gelen rivâyet sebebiyle patlıcan ve karpuz gibi diğer meyvelerin bu şekilde satımına cevaz verir. Muhammed b. Fadl, bu şekilde bir satıma olgunlaşan meyvenin ekseriyeti teşkil etmesi şartıyla cevaz verir. Zira akit konusu, akit esnasında mevcuttur. Olmayanlar da olanlara tabidir.[53] Muhammed b. Fadl'ın bu konuda üretici ve esnafın teamüllerini dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

Burhâneddin el-Buhârî (öl. 616/1219), Kur'an öğretmek üzere birinin ücreti mukabilinde tutulması konusunda Muhammed b. Fadl'ın görüşüne yer verir. Genel kurala göre bir kişinin Kur'an öğretmek üzere kiralanması caiz değildir. Çünkü kiralama akdi, bir işi yapıp bitirmek üzere yapılır. Kur'an öğretimi ise tek taraflı tamamlanabilen bir iş değildir. Tamamlanması için hocanın öğretmesi yeterli olmayıp öğrencinin de öğrenmesi gerekir. Öğrencinin öğrenmesi ise kabiliyet ve akla dayalı olup hocanın gücünün sınırları dışındadır. Bu türden kira akitleri caiz değildir. Belh meşâyihı, süre tayin edilmesi şartıyla bu duruma cevaz vermişlerdir. Zira ilk dönemlerde Kur'an öğretimi karşılığında ücret almak kerih görülüyordu. Çünkü bu işi yapanlar azdı. Bu sebeple yapabilenlere Kur'an öğretmek vacipti. Günümüzde ise bu işi yapanlar çoğalmış, bundan dolayı vacip hükmü kalkmıştır. Dolayısıyla ücreti mukabilinde Kur'an öğretmek caiz hale gelmiştir. Muhammed b. Fadl ise ücreti mukabilinde Kur'an öğretmeyi farklı bir gerekçeyle caiz görür. Buna göre mütekaddimûn âlimleri, bu iş karşılığında beytülmalden maaş alıyorlardı. Günümüzde ise böyle bir uygulama bulunmamaktadır. Kur'an öğretimiyle meşgul olanlar ise kendilerinin ve ailelerinin maişetlerini kazanmaktan geri kalmaktadır. Bu sebeple öğretmenler de bu işe rağbet etmemektedir. Dolayısıyla ücreti mukabilinde Kur'an öğrenen kişinin veya velilerin gereken ücreti ödemeleri vaciptir.

---

52 Serahsî, *el-Mebsût*, 14/26-27; Ayrıca bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 2/17.

53 Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, 6/334; Ayrıca bk. İsmail Bilgili, "İslam Hukukunda Ma'dumun Satışı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 214.

Ödemeyenler ise hapsedilir.[54] Bu örnekten Muhammed b. Fadl'ın yaşadığı dönemin problemlerinden müstağni kalmadığı ve bunlar üzerine içtihatta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Fadl'ın şart muhayyerliği konusunda farklı bir yaklaşımı bulunmaktadır. Fukahâ arasında müşteri veya satıcı yönüyle fark etmeksizin taraflardan birinin akit meclisini terk etmesi, satıcının malı teslim etmesi veya akdi feshettiğini söylemesi gibi şart muhayyerliğinin bittiğine dair açık veya üstü kapalı bir söz, fiil veya takrir ortaya çıktığında muhayyerliğin sona ereceğine dair görüş birliği bulunmaktadır. Muhammed b. Fadl, satıcının muhayyerlik süresi içinde malı müşteriye teslim etmesi durumunda bu teslimin temlik üzere yapılmasını şart koşar. Ancak bu durumda muhayyerlik sona erer. Eğer satıcı malı müşteriye muhayyer olmak üzere teslim ederse muhayyerlik sona ermeyeceği gibi temlik de gerçekleşmez.[55] Muhammed b. Fadl'ın bu görüşü, özellikle denenerek alınması gereken mallarda muhayyerlik süresinin uzatılmasında önem taşımaktadır. Zira muhayyerlik, malın herhangi bir sebeple teslimi ile değil temlik niyeti ile teslim edilmesi neticesinde sona ermektedir.

Muhammed b. Fadl'ın gelenekten farklılaştığı bir diğer örnek, unun un karşılığında satılması durumunda faizin cereyan edip etmeyeceği konusudur. Genel kurala göre unun un karşılığında satımı durumunda faiz cereyan edeceğinden bu alış-veriş caiz değildir.[56] Buna mukabil Muhammed b. Fadl, aynı ölçüde/miktarda (keylî) olması ve ölçekteki unun bastırılması şartıyla bu satıma cevaz verir.[57] Onun bu görüşü, bazı fakihler tarafından referans alınmıştır.[58] Muhammed b. Fadl'ın unun un karşılığında satımında ileri sürdüğü şartlar, akdi faizden uzak tutmayı amaçlamaktadır. Bu şekilde toplumda teamül olarak yerleşen bir uygulamanın

---

54 Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, 7/479-480.

55 Nizâmeddîn el-Bernhâbûrî el-Belhî (ed.), *Fetâvâ'l-Âlemgiriyye/Fetâvâ'l-Hindiyye* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1310), 3/43; Muhammed b. Fadl'ın muâmelâtla ilgili görüşleri için ayrıca bk. Mehmûm, *Fıkhu'l-İmâm Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-Muâmelât*, 2 vd.

56 Bilindiği faizin konu edildiği hadiste zikredilen mallar arasında buğday ve arpa da bulunmaktadır. Un ise farklı tahıllardan yapılabilmektedir. Bununla birlikte aynı cins tahıldan üretilen unlar arasında kalite/değer farkı oluşabilmektedir. Dolayısıyla bunların takasında misli misline, aynı ölçüde ve peşin olmasına dikkat edilmelidir. Hadis için bk. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955), "Müsâkat", 22/15 (1587).

57 Osman b. Ali Fahreddîn ez-Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetü'ş-Şilbî* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313), 4/96.

58 Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye* (Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/24; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 8/284; Muhammed b. Ferâmuz Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 2/188; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1966), 5/184.

insanların işlerini zorlaştırmasının önüne geçilmiştir.

Muhammed b. Fadl'ın faiz konusunda bir başka görüşü de bir ğitrîfiyyenin iki ğitrîfiyye karşılığında satımına faiz gerekçesiyle cevaz vermemesidir. Buhara meşâyihının çoğu, peşin olması kaydıyla bu alış-verişe cevaz vermişlerdir. Çünkü ğitrîfiyyenin altıda biri gümüştür. Dolayısıyla onun bir, iki, üç veya dört gümüş dirheme satılması caizdir. Halis gümüş dirhem, ğitrîfiyyenin içinde bulunan gümüşün misli olur. Ekserisi bakır olan Buhara dirhemleri Ebû Hanîfe'ye sorulmuş, o bu tür dirhemleri fels mesabesinde değerlendirmiştir. Muhammed b. Fadl ise bunları piyasadaki rayiç değerlerini gerekçe göstererek kaliteli dirhem mesabesinde değerlendirmiştir.[59] Ebû Hanîfe ve Buhara meşâyihının bu içtihatlarını altın ve gümüşte faizin illetini veznî olmasına bağladıkları, Muhammed b. Fadl'ın ise daha önce zikredilen ğitrîfiyyenin zekâtı hakkındaki görüşüyle paralel olmak üzere illeti semeniyet olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

2.3. Fıkıh Usûlüne Dair Bazı Görüşleri

Abdülazîz el-Buhârî (öl. 730/1330), illet çeşitlerine yer verdiği konuda Muhammed b. Fadl'ın görüşüne de yer vermektedir. Aklî illetin ma'lûlüne zaman açısından bitişik olması gerektiği konusunda ehl-i sünnet arasında bir hilaf yoktur. Aksi durumda maksatların veya ma'lûlün illet olmaksızın var olması gerekirdi ki bu fasittir. Buna mukabil şer'î illetin hükümle birlikte olması, takdim ve tehiri konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Şer'î illet, hükmün önüne geçirilirse ona mutlak illet veya hakikî tam illet denilemez. O ancak mecazî illet veya illet manası olan sebep olarak nitelendirilebilir. Muhammed b. Fadl'ın görüşüne göre bu konuda her kim aklî illet ile şer'î illeti ayırırsa onun hükmü, aklî illetin gerisine bırakması caiz olmaz. İlletin hükümden sıyrılması caiz değildir. Ancak hükmün illetle bağının kurulmaması ve bir maniden dolayı tehiri caizdir. Serahsî, Muhammed b. Fadl'ın bu görüşünü, vacip ve illetle bağ şartı olmaksızın hükmün tehirinin cevazı olarak değerlendirmiştir.[60] Tartışmalı olan bu konuda Muhammed b. Fadl'ın bu görüşü, mezhebin görüşü olarak tercih edilmiştir.

Muhammed b. Fadl'ın fetva ve içtihatları incelendiğinde naslardan hüküm çıkarma yönteminin klasik Hanefî usûlüyle benzeştiği görülmektedir. Kitap, sünnet, icmâ, kıyas, sahabe kavli ve örf gibi delilleri kullanan Muhammed b. Fadl'ın yaşadığı toplumun teamül ve örfüne özel önem verdiği, toplumsal realiteye uygun gerçekçi çözümler üretmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.[61]

---

59 Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî*, 6/331.

60 Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrar şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslamî, ts.), 4/188.

61 Muhammed b. Fadl'ın içtihat usûlüyle ilgili bk. Mahmûd, "Ârâü Ebî Bekr Muhammed b. el-Fadl el-

Muhammed b. Fadl'ın kurucu imamlardan birinin görüşünü diğerlerine tercih etmesi, kendisinin meselede müçtehit olduğu şeklinde bir değerlendirmeye izin vermektedir. Nitekim Edirnevî de (öl. 1050/1640'tan sonra) onu Ebû Süleyman el-Cüzcânî (öl. 200/816?), İbn Rüstem (öl. 211/826), İbn Semâa (öl. 233/848), Hassâf (öl. 261/875), Tahâvî (öl. 321/933), Hâkim eş-Şehîd (öl. 334/945), Ebû Bekir el-İskâf (öl. 336/947-948), Kerhî (öl. 340/952), Ebû Bekir et-Tavâvîsî (öl. 344/955-956), Hinduvânî (öl. 362/973), Halvânî (öl. 452/1060?), Ebü'l-Usr el-Pezdevî (öl. 482/1089) ve Kâdîhân (öl. 592/1196) gibi fakihler arasında meselede müçtehit olarak zikretmektedir.[62] Diğer taraftan çok fazla olmamakla birlikte onun bazı hususlarda geleneğin dışında bir içtihadı benimsemesi, bazen kendi içtihat anlayışından bazen de yaşadığı bölgedeki toplumun yerleşik örf ve teamüllerinden kaynaklanabilmektedir. Bu durum onun içtihatta ne kadar çok yetkin olduğu şeklinde anlaşılabilir. Nitekim o, kurucu imamlardan birinin görüşünü diğerine tercih edebildiği gibi bazen onların görüşleri dışında yaşadığı bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda özgün fetvalar da verebilmektedir.

3. Muhammed b. Fadl el-Kemârî'nin Kelâm Konularına Dair Bazı Görüşleri

Muhammed b. Fadl, kendi dönemindeki bir yönüyle kelâmî bir yönüyle fıkhî olan Farsça yazılan veya okunan Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olup olmadığı tartışmalarına katılmıştır. Abdülazîz el-Buhârî, konuyu Mushaf'ın Farsça yazılmasının, Farsça kıraata devam etmenin ve bunu alışkanlık haline getirmenin haramlığı bağlamında ele alır. Ona göre bu meselede asıl ihtilaf, Farsça konuşan birinin namazda kendi dilinde bir veya birkaç kelimeyi, tevil edilemeyecek veya bir manaya hamledilemeyecek şekilde okuması durumunda o kişinin bid'atla itham edilemeyeceği konusundadır. Bazı âlimler, namazda âyetteki **مَعِيشَةً ضَنْكًا** (geçim sıkıntısı) ifadesinin[63] **مَعِيشَةً تَنْكًا** (geçim sıkıntısı[64]) şeklinde veya başka bir âyetteki **جَزَاءً بِمَا كَسَبَا** (yaptıklarına karşılık) kısmının[65] **سَزَاءً بِمَا كَسَبَا** (yaptıklarına ceza olarak[66]) şeklinde (Farsça tercümesinin) okunmasının Kur'an'ın nazmını ihlal etmeyeceği

Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât: Kitâbeyi's-Siyâm ve'l-Hâc", 173-180.

62 Muhammed Kâmî Efendi el-Edirnevî, *Mehâmmü'l-fukahâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, A2066), 1a-3b.

63 Tâhâ 20/124.

64 Farsça'da aynı şekilde yazılan *tonok* kelimesi, "ince, latif, hacimsiz, yaygın, seyrek, aralı, az", *teng* kelimesi, "dar, ensiz, dağ arasındaki dere ve vadi, ince, tasma, çuval, yük", *tong* kelimesi ise "sürahi, şarap testisi" anlamlarına gelir. Bk. Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük* (İstanbul/Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Şirîn, 1374), 196.

65 el-Mâide 5/38.

66 Sezâ kelimesi Farsça'da "layık, karşılık, mükafat ve ceza" anlamlarına gelmektedir. Bk. Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, 362.

görüşündedir. Buna mukabil namazda Kur'an yerine Kur'an'ın tefsirinin (tercümesinin?) okuması ittifakla caiz değildir. Abdülazîz el-Buhârî, konuyla ilgili Muhammed b. Fadl'ın görüşüne yer verir. Buna göre üzerinde ihtilaf olan husus, kişinin namazda gayri ihtiyari âyetin bir-iki kelime Farsçasını (kendi dilindeki tercümesini) okumasıdır. Eğer kişi, kasıtlı olarak âyette yer alan bir-iki kelimenin Farsçasını okursa mecnun veya zındık kabul edilir. Eğer mecnunsa tedavi edilir, zındıksa katledilir.[67] Muhammed b. Fadl'ın bu görüşünden Kur'an tercümelerinin bizzat Kur'an'ın aynı kabul edilemeyeceği, dolayısıyla namazda Kur'an yerine tercümesinin okunamayacağı sonucu çıkmaktadır. Hanefî geleneğinde bu görüş genel kabul görmüştür.

Muhammed b. Fadl'ın kelâm konusunda müracaat edilen görüşlerinden biri de imanda istisna ile ilgilidir.[68] Ona göre "İnşallah, ben müminim." diyen biri kâfir olacağından kendisiyle nikâh caiz olmaz.[69] Muhammed b. Fadl, bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemiştir. Diğer bir görüşü ise gaybı bildiğini iddia edenin durumuyla ilgilidir.[70] Buna göre bir kadın kocasına "Allah'ın sırrını biliyor musun?" diye sorsa kocası da olumlu cevap verse adam tekfir edilir. Çünkü *sır* ve *gayb* birdir. Kim gaybı bildiğini iddia ederse kâfir olur.[71] Muhammed b. Fadl, bu görüşleriyle Hanefî-Mâturîdî çizgisinde kalmıştır.

Sonuç

Ebû Bekir Muhammed b. Fadl el-Kemârî el-Buhârî'nin Buhara Hanefî geleneği hoca-talebe silsilelerinde önemli bir halka olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinin yetiştirdiği öğrenciler, gelenekte çok önemli fakihler yetiştirmiş ve mezhebin gelişmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.

Muhammed b. Fadl'ın başlangıç halkası olduğu üç farklı hoca-talebe silsilesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu silsilelerden ilki, talebesi Ebû Ali en-Nesefî ile başlar, Halvânî ile üç farklı kola ayrılır. Bunlar Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Serahsî ve Bekir ez-Zerencerî ile devam eder. Bunların ilkinden Necmeddîn en-Nesefî, Alaeddîn es-Semerkandî ve Kâsânî gibi âlimler yetişmiştir. İkincisinden *Sadr* unvanıyla meşhur olan Burhan Ailesi âlimleri gelmektedir. Üçüncüsü ise Zerencerî ailesiyle devam

67 Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/25.

68 Konuyla ilgili bilgi için bk. İsmail Durmuş vd., "İstisna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/392-393.

69 Komisyon, "Mukaddime", *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, kitap editörü Sadreddîn Muhammed b. Aleddîn es-Sâlihî İbn Ebü'l-İz (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 59.

70 Sadreddîn Muhammed b. Aleddîn es-Sâlihî İbn Ebü'l-İz, *Şerhu't-Tahâviyye*, thk. Şuayb Arnavûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/343.

71 Ebû Abdullah Şemseddîn b. Muhammed Afgânî, *Cuhûdü'l-ulemai'l-Hanefiyye fî ibtâli akâidi'l-kubûriyye* (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1996), 2/931.

etmektedir. Muhammed b. Fadl'a dayanan ikinci fıkıh silsilesi ise Üsrûşenî ve Debûsî ile devam etmektedir. Bu kolun en önemli özelliği Irak Hanefîliği ile etkileşimde olmasıdır. Nitekim Üsrûşenî'nin hocaları arasında Irak Hanefîlerinin önde gelen fakihlerinden Cessâs bulunmakta ve Debûsî'nin de Irak etkisinde kaldığı bilinmektedir.

Klasik Hanefî eserlerinde Muhammed b. Fadl'ın görüşlerine çok sayıda atıf yapılmış, içtihat ve fetvalarına yer verilmiştir. Kendisinin görüşlerine daha çok fürû fıkıh ve fetva eserlerinde başvurulduğu, az sayıda olmakla birlikte fıkıh usûlü ve kelâm konularında da görüşlerinin referans alındığı görülmektedir. Onun literatürde sıklıkla referans alınması, klasik Hanefî geleneğinde kendisine itibar edildiğini, içtihat ve fetvalarının dikkate alındığını göstermektedir. Bununla birlikte kendi dönemindeki Ebü'l-Leys es-Semerkandî veya Cessâs gibi tanınmamasının sebebi, az sayıda telifinin bulunması ve bunların günümüze ulaşamamasıdır.

Muhammed b. Fadl'ın yaptığı içtihatlar ve fetvaları göz önünde bulundurulduğunda onun meselede müçtehit olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinin genel olarak kurucu imamların görüşlerine bağlı olduğu görülmekle birlikte bazı konularda onlara muhalefet ettiği veya birinin görüşünü diğerine tercih ettiği anlaşılmaktadır. Kendisi, mezhep disiplini içinde farklı çözümler geliştirme hususunda yol gösterici ve ufuk açıcı görüşlere sahiptir. Anlaşıldığı kadarıyla kendisinin en önemli özelliği, görüş ve içtihatlarında kendi döneminin toplumsal realitesine uygun hareket etmesi, gerçekçi ve uygulanabilir çözümler üretmesidir. Bu ilke çerçevesinde yaşadığı bölgenin toplum yapısına, örfüne ve telakkilerine uygun bulmadığı mezhep görüşlerine alternatif çözümler üretmiştir.

Muhammed b. Fadl ve fıkıh anlayışının geniş çaplı çalışmalarda ele alınması, hem kendi döneminin fıkıh anlayışının ortaya konulması hem de günümüzde fıkıh ilmiyle uğraşanlara farklı bakış açıları kazandırması açısından önemlidir.

Kaynakça | References

Abdülvehhâb, Ali Cuma Muhammed. *el-Medhal ilâ dirâseti'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2001.

Afgânî, Ebû Abdullah Şemseddîn b. Muhammed. *Cuhûdü'l-ulemai'l-Hanefiyye fî ibtâli akâidi'l-kubûriyye*. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1996.

Artuk, İbrahim. "Fels". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/309-311. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Bâbertî, Muhammed b. Muhammed. *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*. Kahire: Dâru'l-Fikr, ts.

Bağdâdî, Ebû Muhammed Gânim b Muhammed. *Mecmeu'd-damânât*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1308.

Belhî, Nizâmeddîn el-Bernhâbûrî (ed.). *Fetâvâ'l-Âlemgiriyye/Fetâvâ'l-Hindiyye*. 6 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 2. Basım, 1310.

Bilgili, İsmail. "İslam Hukukunda Ma'dumun Satışı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 8 (2006), 211-238.

Buhârî, Abdülaziz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrar şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslamî, ts.

Burhâneddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Çiftci, Adem. "Hanefî Fetva Geleneğinin Önemli Bir Halkası: el-Fetâva'l-Gıyâsiyye". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 533-563.

Durmuş, İsmail vd. "İstisna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/388-393. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

Ebû Şa'bân, Îmân Subhî Ca'fer. *Fıkhu'l-İmâm Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'l-Kanûn, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Edirnevî, Muhammed Kâmî Efendi. *Mehâmmü'l-fukahâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, A2066.

Erdoğan, Mehmet. "Hinduvânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/118. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Güngör, Mevlüt. "Cessâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/427-428. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Bey'. *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr*. ed. Ahmed b. Muhammed el-Halîfe en-Nîsâbûrî. çev. Behman Kerîmî. Tahran: Kitaphane-i İbn Sîna, ts.

Hamevî, Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.

Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1966.

İbn Ebü'l-İz, Sadreddîn Muhammed b. Aleddîn es-Sâlihî. *Şerhu't-Tahâviyye*. thk. Şuayb Arnavûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed. *Bahru'r-râik an Kenzi'd-dekâik*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî el-Bâbânî. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1951.

Kallek, Cengiz. "Dânek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/457-458. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Kallek, Cengiz. "Kırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Kanar, Mehmet. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul/Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Şirîn, 1374.

Kâsânî, Alâu'd-Dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Kâtip Çelebî, Mustafa Ahmed. *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

Kâtip Çelebî, Mustafa Ahmed. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkadir el-Arnavûd. İstanbul: Mektebetü İrsîkâ-IRCICA, 2010.

Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü'l-a'lâmi'l-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, 1381.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Kınalızâde, Ali b. Emrullah İbn Hanâî. *Tabakâtu'l-Hanefiyye*. thk. Muhy Hilâl es-Serhân. Bağdat: Riâsetu Dîvâni'l-Vakfi's-Sünnî, 2005.

Komisyon. "Mukaddime". *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî.* kitap editörü Sadreddîn Muhammed b. Aleddîn es-Sâlihî İbn Ebü'l-İz. Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.

Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed b. Muhammed Ebî'l-Vefâ. *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 1993.

Kümüllâî, Muhammed Hıfzurrahmân b. Muhibbürrahmân. *el-Büdûru'l-mudiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. 23 Cilt. Kahire/Dakka: Dâru's-Sâlih/Mektebetü Şeyhu'l-İslâm, 2. Basım, 2018.

Leknevî, Ebû'l-Hasanât Abdülhayy. *Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedrettin Ebû'l-Firâs en-Ne'sânî. Mısır: Dâru's-Saâde, 1324.

Mahmûd, Hayrî Şâkir. "Ârâü Ebî Bekr Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-İbâdât: Kitâbeyi's-Siyâm ve'l-Hâc". *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 1/50 (2017), 170-212.

Mansûrî, Ebû Tayyib Nâyif b. Salâh. *Ravdu'l-bâsim fî terâcimi şuyûhi'l-Hâkim*. Riyad: Dâru'l-Âsime, 2011.

Mehmûm, Îd Avde. *Fıkhu'l-İmâm Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî el-Hanefî fi'l-Muâmelât*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'l-Kanûn, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz. *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.

Özel, Ahmet. "el-Âlemgîriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/365-366. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Sahillioğlu, Halil. "Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/368-371. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman İbn Yahyâ. Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1962.

Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Şeyhizâde Damat Efendi, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. *Mecme'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. Beyrut: Dâru İhyâʾit-Türâsi'l-Arabiyye, ts.

Taşköprüzâde, İsâmüddîn Ebü'l-Hayr Ahmed b. Muslihuddîn Mustafa. *Tabakâtü'l-fukahâ*. Musul: el-Mektebetü'l-Merkeziyyetü'l-Âmme, 3. Basım, 1961.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkâdir ed-Dârî. *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Lecnetü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1970.

Vâiz-i Belhî, Şeyhülislam. *Tarihte Bir Şehir Belh*. çev. Mehterhan Furkani. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

Zeylâî, Osman b. Ali Fahreddîn. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetü'ş-Şilbî*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313.